

Mary Wollstonecraft en català*

Pilar Godayol

Universitat de Vic. Facultat d'Educació, Traducció i Ciències Humanes

Carrer de la Laura, 13

08500 Vic

pgodayol@uvic.cat

ORCID: 0000-0003-2513-5334

Resum

Mary Wollstonecraft (1759-1797) és un referent de la literatura feminista, i el seu *A vindication of the rights of woman* (1792), un dels tractats fundacionals. Aquest assaig es traduí al català el 2014, més de dos-cents anys després de la mort de l'autora, gairebé quaranta després de la primera traducció al castellà (1977) i deu després de la versió gallega (2004). Publicat per l'editorial gironina L'Art de la Memòria, traduït i prologat per Joan Josep Mussarra Roca, *Vindicació dels drets de la dona* arriba en una nova etapa d'auge editorial per al feminisme internacional. Quatre anys abans, el 2010, l'editorial valenciana Tres i Quatre n'havia editat *Cartes sobre Suècia, Noruega i Dinamarca*, versionades i introduïdes per Òscar Sabata i Teixidó. Aquest article, després de presentar breument la intel·lectual il·lustrada anglesa, resseguir-ne les traduccions a les altres llengües de l'Estat i contextualitzar els feminismes traduïts a Catalunya d'ençà de la dècada dels seixanta, se centra en la recepció catalana de Mary Wollstonecraft i en els factors que conflueixen perquè una de les escriptores clàssiques de la història del feminisme fos introduïda al català tan tardanament.

Paraules clau: feminisme i traducció; historiografia feminista de la traducció; gènere i traducció; traducció al català; Mary Wollstonecraft

Abstract. Mary Wollstonecraft in Catalan

Mary Wollstonecraft (1759-1797) holds an important place in feminist literature, and her *A Vindication of the Rights of Women* (1792), stands as one of its founding treatises. In 2014 this essay was translated into Catalan, more than two hundred years after the author's death, and nearly forty years after the first translation into Spanish (1977) and ten years after the Galician version (2004). Published by the Girona publishing house L'Art de la Memòria, translated and prefaced by Joan Josep Mussarra Roca, *Vindicació dels drets de la dona* appears amid a new publishing boom for international feminism. Four years earlier, in 2010, the Valencian publish-

* Aquest article s'inscriu en les activitats del grup de recerca consolidat «Grup d'Estudis de Gènere: Traducció, Literatura, Història i Comunicació» (GETLIHC) (2017, SGR 136), de la Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya; i de la «Red de Estudios y Datos sobre la Edición Iberoamericana y Transnacional (RED-EDIT)» (RED2018-102343-T), finançada pel Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades.

ing house Tres i Quatre printed *Cartes sobre Suècia, Noruega i Dinamarca*, translated and introduced by Òscar Sabata i Teixidó. Beginning with an overview of this English Enlightenment intellectual and tracing her translations into the other languages of Spain, as well as contextualizing various feminist contributions translated in Catalonia since the 1960s, this article focuses on the Catalan reception of Mary Wollstonecraft and the factors that led to the belated appearance of this feminist classic writer.

Keywords: feminism and translation; feminist historiography of translation; gender and translation; translation into Catalan; Mary Wollstonecraft

Sumari

1. Introducció	5. La recepció i les traduccions al català
2. L'amazona Mary Wollstonecraft	6. Coda: «a la recerca i captura de les “mares” literàries escamotejades»
3. Notes sobre feminismes traduïts a Catalunya	Referències bibliogràfiques
4. La recepció a l'Estat espanyol	

1. Introducció

Anyone writing about the epic feminist has to begin with Mary Wollstonecraft (1759-97). Before Wollstonecraft, to be sure, there were learned women, bluestockings, and maybe even feminists, but none as honest, courageous, or determined to live according to her theories of freedom. [...] *A Vindication of the Rights of Woman* (1792) anticipates virtually every idea of modern feminism. (Showalter 2001: 21)

Mary Wollstonecraft (1759-1797) és considerada una de les mares simbòliques del pensament feminista, i el seu manifest, *Vindicació dels drets de la dona* (1792), un text fundacional que estableix les bases intel·lectuals i polítiques del feminisme modern. En Wollstonecraft, vida i obra es fonen: des del primer moment, promou l'eslògan «The personal is political», que dos segles més tard abandonarà el moviment feminista de la segona onada. L'autora reivindica fer públiques aquelles situacions personals de les dones que les subordinen a fi de transformar i canviar la societat. Des de principis il·lustrats convençuts, Wollstonecraft defensa la igualtat entre homes i dones i una educació única per a tots dos sexes, i també qüestiona els prejudicis sobre la inferioritat de les dones que postulen la majoria de col·legues pensadors de l'època. En suma, l'autora consagra la vida a lluitar contra el destí oprimit de les dones del seu temps i a posar uns fonaments sòlids per a les feministes del futur (Burdíel 1994; Showalter 2001; Amorós i Cobo 2020 [2005]; Molina Petit 2018 [1994]; Johnson i Keen 2020).

Les pensadores feministes no ho han tingut fàcil per a constituir-se com a referents, perquè el patriarcat sempre «ha negat la força creadora del principi

femení» (Marçal 2004: 139). En general, la genealogia de la cultura sempre ha estat masculina, amb la incursió d'algunes dones simbòliques, legitimades pels discursos dominants. En les tres últimes dècades, les investigadores feministes de la història de la traducció han defensat que, per lluitar contra el cànon patriarcal i l'orfenesa materna crònica, ens cal recuperar i revalorar les autores i els textos femenins i feministes de tots els temps. En aquesta restauració de la influència i el lideratge intel·lectual de les escriptores, «translation has begun to play an important role», afirma Luise von Flotow (1997: 30). Lola Sánchez també apunta que cal fomentar l'estudi i la retroalimentació entre la «història de les dones» i la «història de la traducció» (2015: 71) amb l'objectiu de contextualitzar els factors que afavoreixen, determinen, (auto)censuren o veten la producció i la circulació d'obres i de traduccions signades per dones. En els darrers temps, moltes acadèmiques —majoritàriament nord-americanes i europees, tot i que comencen a aparèixer veus a tots els continents— han treballat en aquesta línia historiogràfica de recuperació femenina i feminista per mitjà de la traducció (entre d'altres, Flotow 1997, 2011; Godayol 2000, 2016, 2020; Bacardí i Godayol 2014, 2016; Castro i Ergun 2017; Flotow i Farahzad 2017; Godayol i Taronna 2018; Flotow i Kamal 2020; Santaemilia 2020).

Partint de la historiografia feminista de la traducció i en la línia metodològica dels nous enfocaments de la història de la traducció que advoquen per estudiar històries subalternes i invisibilitzades pels discursos dominants (Bandia 2006; Munday 2014; Vidal 2018), històries que tenen en compte «issues of gender, ethics, postcolonialism, globalization, and minority in translation» (Bandia 2006: 54), aquest article es proposa presentar l'obra de Mary Wollstonecraft en el context intel·lectual feminista, estudiar-ne la recepció a Catalunya (amb algunes notes sobre l'Estat espanyol) i analitzar els factors pels quals aquesta autora clàssica va arribar tardanament en català.

2. L'amazona Mary Wollstonecraft

«All women possess not the Amazonian spirit of a Wollstonecraft» (2020 [1799]: xi), escrivia l'autora britànica coetània Mary Anne Radcliffe (1746-1818) en el llibre pioner *The female advocate; or, an attempt to recover the rights of women from male usurpation*, publicat a Londres el 1799. La crítica literària Elaine Showalter recollia el comentari de Radcliffe i es preguntava: «What is “the Amazonian spirit”?». Showalter apuntava que, per a Mary Wollstonecraft (1765-1797), consistia a sobreviure sola, ser independent financerament, reeixir com a mare soltera i viure com a individu, com també a desitjar l'alliberament sexual i emocional de les dones i els seus drets polítics (2001: 22). La història vital de la pedagoga, narradora, assagista i traductora Mary Wollstonecraft és fruit d'aquesta lluita incansable (Holmes 1985; Kaplan 1986; Godwin (1987 [1798]); Burdiel 1994; Tomalin 1992 [1974]; Showalter 2001; Taylor 2003).

Nascuda el 27 d'abril de 1765 a Spitalfields, Londres, filla de pare alcohòlic i dilapidador de la fortuna familiar de la indústria tèxtil i de mare submissa, Mary Wollstonecraft no va anar mai a escola, tret d'uns quants mesos a Beverley, York-

shire, en què aprengué a llegir i a escriure. Els canvis de domicili continuats i la política educacional segregacionista de la família de només escolaritzar l'hereu l'obligaren a convertir-se en autodidacta. Va aprendre sola diverses matèries i llengües. Aviat feu feines d'acompanyant, institutriu i mestra, fins que el 1784 les tres germanes Wollstonecraft obriren una escola pròpia, que finalment hagué de tancar. Paral·lelament, començà a escriure. El 1786 li presentaren l'editor i membre de la dissidència anglesa Joseph Johnson, el qual 1787 li publicà el primer llibre, *Thoughts on the educational of daughters*. Johnson fou l'amic i el mentor de per vida: la llogà com a redactora de la revista *Analytical Review* i l'encoratjà a defensar els ideals polítics radicals. En aquesta època traduí tres obres a l'anglès per a Johnson: del francès, *Of the importance of religious opinions* (1788), del banquer i administrador de les finances del rei Lluís xvi Jacques Necker; de l'alemany, *Elements of morality, for the use of children; with an introductory address to parents* (1790), del reverend i fundador de la Institució Schnepfenthal Christian Gotthilf Salzmann, i, de l'holandès, *Young Grandison. A series of letters from young persons to their friends* (1790), de Madame (Maria Geertruida van de Werken) de Cambon. Fou precisament el reverend Salzmann que s'encarregà de les traduccions a l'alemany de *A vindication of the rights of woman*, de Wollstonecraft, i de *Memoirs of the author of «The rights of woman»*, de William Godwin, primera i polèmica biografia escrita pel marit sis mesos després de la mort de l'autora.

Després de *Thoughts on the educational of daughters*, vingueren la primera novel·la, *Mary: a fiction* (1788); les narracions per a la mainada *Original stories from real life* (1788), i l'assaig *The female reader* (1789). Amb la caiguda de la Bastilla el 1789, sortí a llum el famós assaig contra la Revolució Francesa *Reflections on the revolution in France*, d'Edmund Burke, que desencadenà la ira més contundent dels extremistes anglesos, inclosa la de Wollstonecraft. Johnson l'animà a redactar-ne una refutació. El 1790 veié la llum *A vindication of the rights of men*. Un any més tard, el 1791, seguint les argumentacions de l'obra anterior, Wollstonecraft va publicar el seu llibre més famós, *A vindication of the rights of woman*: no tan sols una obra de debat sobre la inclusió de les dones en l'espai públic burgès, sinó també un tractat de conducta de l'època, centrat en l'educació femenina, entesa en el sentit més ampli de la socialització. Val a dir que se'n publicaren dues edicions molt seguides: la primera, una versió esborrany, i la segona, la definitiva. Majoritàriament, les traduccions es basen en la segona (Holmes 1985).

Tot i que les idees desenvolupades a *A vindication* no són originals per l'època (Mary Astell, Lady Mary Montagu i Catharine Macaulay a Anglaterra o Marie de Gournay i el clergue François Poulain de la Barre a França ja havien reflexionat sobre els drets i l'educació de les dones), Mary Wollstonecraft és pionera a anticipar i a impel·lir moltes de les contradiccions entre la teoria i la pràctica que encara avui discuteixen els feminismes del segle XXI: sobre la feminitat, els drets i els deures socials de les dones, la conciliació de l'espai públic i el privat, la cultura *versus* l'essència, la construcció de la subjectivitat femenina, etc. Escrit el mateix any que la nova constitució francesa exclouïa les dones de la vida pública i tan sols atorgava drets als homes més grans de vint-i-cinc anys, Wollstonecraft va

dedicar *A vindication* a Charles Maurice de Talleyrand-Périgord, exbisbe d'Autun i autor de l'informe sobre l'educació pública a l'Assemblea Constituent francesa, i li va demanar els drets jurídics i polítics per a les dones. Després d'aquesta petició, va destinar tres capítols als principis bàsics dels drets de les dones. El quart remarca l'estat de degradació que es troba la dona de l'època, el cinquè critica com es representen les dones en les obres d'alguns escriptors del segle XVIII (especialment, les de Jean-Jacques Rousseau) i, del sisè al tretzè, analitza les restriccions de la dona en l'àmbit social: l'educació, la família, la conducta sexual, els drets polítics de la maternitat i la cura de les criatures.

Tal com afirma William Godwin a *Memoirs of the author of «The rights of woman»*, *A vindication* es va redactar en quaranta-dos dies (Godwin 1987 [1798]: 230-232). Aquesta celeritat es fa palesa en una escriptura obscura, dispersa i molt personal. Es tracta d'un assaig que combina la raó amb l'agitació, la retòrica patriarcal amb la dels sentiments i les passions, i això el converteix en el que Showalter ha qualificat de «monòleg dramàtic» (2001: 28). Wollstonecraft hi nega la distinció natural entre les capacitats dels homes i les dones. Per a ella és la «situació» de les dones, i no la «naturalesa», el que les converteix en éssers «inferiors». La coeducació lliure, oberta a totes les classes, no tan sols és positiva per a tots dos sexes, sinó que beneficia el matrimoni i la maternitat. Només l'educació pot fer les dones autònomes i lliures: «Quantes dones malgasten així la seva vida, víctimes de la insatisfacció, i haurien pogut treballar com a metgesses, dirigir una granja, portar una botiga, i estar-se dretes, alimentades per la seva pròpia labor [...]?» (2014: 299).

El 1788 Mary Wollstonecraft s'enamorà del pintor i literat d'origen suís Henry Fuseli. S'ha suggerit que *A vindication* és en part el resultat del desig de l'autora d'impressionar-lo. William Godwin dedica més una desena de pàgines de *Memoirs* a glossar la relació explosiva de Wollstonecraft amb Fuseli (1987 [1798]: 229-237). No comenta, però, els fets excepcionals que en desencadenaren el final (Showalter 2001: 27): l'autora es presentà una tarda a casa del pintor i sense embuts proposà a Sofia, la seva dona, fer un *ménage a trois*. El 12 de novembre de 1792 Mary Wollstonecraft viatjà a París per allunyar-se de Fuseli. S'hi quedà dos anys. S'incorporà als cercles radicals estrangers, majoritàriament anglesos i americans, associats al partit girondí. Hi va escriure *A historical and moral view of the origin and progress of the French Revolution and the effect it has produced in Europe* (1794). També s'hi enamorà del carismàtic home de negocis nord-americà Gilbert Imlay. Després de viure junts a Neuilly, d'aconseguir els papers de ciutadana americana, perquè Imlay la registrà a l'ambaixada americana com la seva esposa, i d'esperar una filla, Wollstonecraft i Imlay es distanciaren. Quan el 14 de maig de 1794 nasqué Fanny Imlay a Le Havre, mare i filla es traslladaren a Londres, amb la promesa que Imlay s'hi reuniria més tard. Godwin descriu aquell temps com un període de desesperació per a Wollstonecraft (1987 [1798]: 238-255).

El maig de 1795 Wollstonecraft intentà suïcidar-se amb una sobredosi de làudan. Imlay tornà amb ella i li demanà un favor: atès que havia patit una gran pèrdua econòmica a Noruega, perquè el capità d'un vaixell de la seva flota li havia

robat la càrrega de plata, li suplicà que s'hi traslladés i hi arribés a un acord econòmic sense haver d'anar a judici. L'autora, amb Fanny i la criada francesa Marguerite, viatjaren cap a Escandinàvia. A l'arxiu Abinder (amb manuscrits del cercle Godwin-Shelley) de la Bodleian Library de la Universitat d'Oxford, s'hi conserva una carta en què el marit cedeix tots els poders de negociació per a aquesta comesa a l'esposa (Holmes 1987: 22). Queda palès que no es va tractar d'un viatge de plaer, sinó d'una missió de recerca i captura d'una càrrega de trenta-dos lingots de plata i trenta-sis peces de vaixella d'argent: en total un tresor de 3.500 lliures esterlines de l'època. Totes tres viatjaren des de Göteborg (Suècia) cap al nord i travessaren la frontera noruega. Després de passar unes quantes setmanes a Tonsberg, baixaren a Oslo (aleshores Christiania) i després a Copenhagen fins a Hamburg, on agafaren un vaixell fins a Dover. En suma, gairebé quatre mesos. El registre navilier suec conté una entrada del 6 d'octubre de 1795, a Göteborg, en la qual el buc *Maria and Margaretha* és reinscrit a nom d'Elias Backman, el soci d'Imlay (Holmes 1987: 22).

Durant aquest viatge, Mary Wollstonecraft va començar a escriure una de les seves obres més captivadores, *Letters written during a short residence in Sweden, Norway and Denmark*, una mena de rèplica dels fragments més moralistes de *A vindication* i del sentimentalisme dels primers escrits. Redactat entre el final de juny i el principi d'octubre de 1795, comprèn vint-i-cinc cartes dirigides a un antic amant anònim (per les dades es dedueix que és Gilbert Imlay). L'epistolari no fa cap referència explícita ni al vaixell ni al tresor. Amb descripcions paisatgístiques impressionants i consideracions minucioses sobre qüestions tan diverses com les dones, l'educació, la cuina, els jardins, la higiene personal, els costums sexuals o els governs dels països que visita, *Letters* vessa encant, bellesa i autocrítica. La seva capacitat de tractar la natura com un element conductor dels sentiments humans situa Wollstonecraft a les portes de la millor tradició romàntica.

Quan tornà a Londres, trencà la relació amb Imlay, i per segona vegada sense èxit, intentà posar fi a la seva vida. Setmanes després començà una relació amb el filòsof radical de la raó William Godwin (1756-1836). A *Memoirs*, Godwin sosté que, de primer, fou una amistat i, amb el temps, es convertí en amor (1987 [1798]: 256-273). Visqueren sempre separats, fins i tot quan ella quedà embarassada i decidiren casar-se, el 29 de març de 1797. Cinc mesos després, el 30 d'agost de 1797, Mary Wollstonecraft donà a llum Mary Wollstonecraft Godwin, la futura Mary Wollstonecraft Shelley, autora de *Frankenstein* (1818). Deu dies més tard moria de febre puerperal. Deixà a Godwin una fillastra de tres anys, una filla de dies i una novel·la inacabada amb cinc finals diferents, *Maria: or, the wrongs of woman*, que s'edità el 1798. Quatre mesos després del traspàs, el filòsof va publicar la biografia de Mary Wollstonecraft, *Memoirs of the author of «The rights of woman»*.

3. Notes sobre feminismes traduïts a Catalunya

Al llarg dels últims segles, el feminisme, en tant que moviment ideològic i social, ha deixat escrits els seus principis, conceptes i experiències: els tractats d'algunes

feministes predecessors com Christine de Pisan, Marie de Gourney, Olympe de Gouges, Madame de Staël o Mary Wollstonecraft mateixa; la comunicació pamfletària del moviment sufragista de la primera onada feminista (Nancy Astor, Millicent Garrett Fawcett, Constance Markievicz, Emmeline Pankhursts, etc.); les lectures simbòliques dels grups d'autoconsciència feminista de la segona onada als anys seixanta i setanta (Simone de Beauvoir, Shulamith Firestone, Betty Friedan, Carla Lonzi, Kate Millett, Juliet Mitchell, Valerie Solanas, etc.); els textos teòrics de la tercera als vuitanta i noranta (Judith Butler, Nancy Fraser, Joan Wallach Scott, Susan Sontag, etc.), i el feminisme transnacional de la quarta (Rosi Braidotti, Susan Faludi, Donna Haraway, Rebecca Solnit, etc.). No és, però, fins a la segona onada del feminisme europeu i nord-americà que es produeix l'auge de la literatura feminista, que aleshores persegueix dos objectius imperatius, encara avui vigents: pal·liar l'orfenesa materna crònica fomentant la recuperació de textos d'escriptors clàssics desateses fins aleshores i configurar teòricament els discursos feministes emergents.

Tot i la dictadura franquista i el llapis vermell de l'aparat censor, a la darreria dels anys seixanta i principi dels setanta, a Catalunya comencen a aparèixer assaigs feministes originals, com ara *La dona a Catalunya* (1966), *La dona catalana* (1968) i *El feminisme a Catalunya* (1973), de Maria Aurèlia Capmany, i també de traduïts. Ben aviat es versionen dues obres fundacionals del feminisme modern: *The feminine mystique*, de Betty Friedan (*La mística de la feminitat*, 1965) i *Le deuxième sexe*, de Simone de Beauvoir (*El segon sexe*, 1968) (Godayol 2016). Després de la mort de Franco, en temps de màxim auge editorial i d'emergència dels moviments socials i culturals de les dones, s'importen altres mares simbòliques estrangeres de la segona generació. Tret d'alguns noms, com la feminista marxista Juliet Mitchell (*La condició de la dona*, 1977), es tradueixen, majoritàriament al castellà, pensadores com Shulamith Firestone, Luce Irigaray, Carla Lonzi i Valerie Solanas.

El 1978 es funda a Barcelona la primera editorial feminista de l'Estat espanyol: laSal, edicions de les dones (1978-1990), projecte col·lectiu i subversiu, que manté contactes amb altres plataformes feministes estatals i internacionals (Godayol 2020: 152-165). Durant tretze anys veuen la llum més de seixanta títols i es distribueixen més de 180.000 exemplars, sense comptar les 135.000 agendes de la dona. L'editorial publica en català i castellà. S'engeguen sis col·leccions: de narrativa (1978-1989), de poesia (1978-1988), d'assaig (1979-1989), els «Cuadernos Inacabados» (1981-1988), els «Manuales de Salud» (1981-1989) i «Clàssiques Catalanes» (1983-1989). Al seu catàleg hi apareixen les principals tendències feministes sorgides a Occident a partir dels seixanta: el feminisme radical, el marxista, el materialista, el de la diferència, etc.

A partir de 1990, any del tancament de laSal, edicions de les dones i de la celebració de la IV Fira Internacional del Llibre Feminista a Barcelona, destaquen fugaçment algunes iniciatives com la cèlebre col·lecció «Espai de Dones» (1990-1993), d'Edicions de l'Eixample, que va publicar una trentena de títols d'autores d'aquí i de fora. En els noranta, quan els interessos polítics topen amb la rendibilitat econòmica, moltes plataformes editorials feministes (nacionals i

internacionals) desapareixen o les absorbeixen altres grans segells. Al XXI, els moviments feministes, i especialment el del Me Too, esclaten de nou i impulsen l'aparició de noves traduccions de feministes clàssiques i contemporànies. És en el marc d'aquest context d'ebullició ideològica transnacional de la quarta onada feminista que arriben per primera vegada en català versions d'autores clàssiques, com ara Mary Wollstonecraft (*Cartes sobre Suècia, Noruega i Dinamarca*, 2010; *Vindicació dels drets de les dones*, 2014), Marie de Gournay (*Igualtat entre homes i dones*, 2010), John Stuart Mill (*La subjugació de les dones*, 2013) i Madame de Staël (*De la influència de les passions en la felicitat dels individus i de les nacions*, 2014), com també de contemporànies com Judith Butler (entre d'altres, *Marcos de guerra. Quines vides plorem?*, 2009; *Cossos que encara importen*, 2017), Joan Wallach Scott (*La fantasia de la història feminista*, 2011), Rebecca Solnit (entre d'altres, *Els homes m'expliquen coses*, 2014), Susan Faludi (entre d'altres, *A la cambra fosca*, 2016), Angela Davies (*La revolució avui*, 2017) i Cinzia Arruzza, Tithi Bhattacharya i Nancy Fraser (*Feminisme per al 99 %*. *Un manifest*, 2019).

4. La recepció a l'Estat espanyol

Durant els més de dos-cents anys que ens separen de la seva desaparició, Mary Wollstonecraft s'ha llegit de maneres molt diverses. Algunes feministes l'han tractada de puritana i contradictòria (Kaplan 1986; Taylor 2003), mentre que d'altres n'han valorat positivament el llegat, controvertit però inspirador (Burdíel 1994; Showalter 2001; Amorós i Cobo 2020). Va passar pel segle XIX de puntes: les victorianes li feren pocs honors. Fou al principi del segle XX que començaren a recuperar-la, per ser una amazona rebel, que va lluitar per l'educació i l'equitat de les dones, amb tots els sentits. Destaca l'atenció que li dedicaren la sufragista Millicent Garrett Fawcett (1847-1929) i l'escriptora Virginia Woolf (1882-1941). A «Four figures: III Mary Wollstonecraft», de *The uncommon reader: second series*, Woolf escrivia, fascinada per la seva predecessora: «she is alive and active [in her works], she argues and experiments, we hear her voice and trace her influence even now among the living» (1932: 163). Més tard, les activistes feministes de la segona onada dels seixanta i setanta, amb el suport de les plataformes editorials del moment, reivindicaren *A vindication* com «the founding text of the Anglo-American feminism» (Kaplan 1986: 34) o com «el texto fundacional del feminismo» (Amorós i Cobo 2020: 134). A partir d'aleshores ha estat objecte de biografies (la primera i canònica, la de Claire Tomalin, 1974), i les seves obres, reeditades i traduïdes. També l'han incorporada a les enciclopèdies i històries de les dones i del feminisme com una mare vertical, que va obrir camí.

Set mesos després de veure la llum *A vindication*, el 6 de setembre de 1792, l'escriptor progressista Julián de Velasco n'escrivia una ressenya positiva al *Diario de Madrid*, que incloïa alguns fragments representatius de l'original (Lorenzo Modia 2004: 34-35; Camus 2018: 147-148). Passaren els anys i els segles i Mary Wollstonecraft no fou recuperada fins al postfranquisme amb la traducció de

A vindication, publicada el 1977 per l'editorial madrilenya Debate a la col·lecció «Tribuna Feminista» (1977-1982), dirigida per Fini Rubio i Jimena Alonso, dues militants destacades del Frente de Liberación de la Mujer de Madrid (FLM). Projecte militant i solidari, «Tribuna Feminista» importà una dotzena d'obres d'autores clàssiques i contemporànies, com Isadora Duncan, Ann Foreman, Evelyn Le Garrec, Alexandra Kollontaï, Rosaria Manieri, Anaïs Nin, Ann Oakley, Sheila Rowbotham i Mary Wollstonecraft.

Hi ha tres versions castellanes de *A vindication of the rights of woman*. La primera, del 1977, traduïda per Charo Ema (Maria del Rosario Ema Bastardin) i Mercedes Barat, passà per l'aparat censor postfranquista: entrà a tràmit el 17 de novembre de 1977 i fou autoritzada dos dies després, sense ratllades. Aquesta mateixa traducció fou reeditada el 1998, en una versió abreujada, a la col·lecció «Siete Libros para Entender el Siglo XX» de la mateixa editorial, Debate. A «*Vindication of the rights of woman: the awaited right to be published in Spain*», Carmen Camus (2018: 148-161) estudia les dues versions de Debate i conclou que, encara que la primera no fou subjecte de supressions oficials de la censura, si la comparem amb l'original, es comprova que la van reduir en un 20%; la disminució encara va augmentar més a la segona edició abreujada, que va ser del 31 %. Camus afirma que, malgrat justificar que les parts no incloses eren de naturalesa repetitiva, les traductores s'autocensuraren per tal de poder evitar el llapis vermell censor. També apunta que la versió reduïda de 1998 de la mateixa editorial pot obeir a dos possibles encobriments: «both the fact that the translation had not been registered in 1977 and the lack of an accurate direct translation» (2018: 161).

La segona traducció, del 1994, va aparèixer a la col·lecció «Feminismos Clásicos», una iniciativa de l'editorial Cátedra i l'Instituto de la Mujer. La versió va anar a càrrec de Carmen Martínez Gimeno, i, la introducció, d'Isabel Burdiel. Es va reeditar el 1996, el 2000 i el 2018, a la col·lecció «Feminismos» de la mateixa editorial.

La tercera traducció, del 2005, va ser iniciativa de l'editorial madrilenya Istmo, que la va incloure a la col·lecció «Fundamentos», sèrie «Clásicos del Pensamiento Político». Marta Lois González va responsabilitzar-se de la traducció i del pròleg. Taurus va reeditar-la el 2012 a la col·lecció «Great Ideas», i Ediciones Akal, el 2014, amb una introducció de Sheila Rowbotham i notes de Nina Power. També, a Barcelona, l'editorial Montena va reeditar-la el 2019 a la col·lecció «Bebi Fernández Edita» i, Penguin Random House, el 2020, a «Penguin Clásicos». Aquesta darrera versió té un prefaci de Núria Varela.

Al castellà, s'hi han traduït altres obres de Mary Wollstonecraft: *María, o, Los agravios de la mujer* (2002), en versió d'Anna Renau; *Cartas escritas durante una corta estancia en Suecia, Noruega y Dinamarca* (2003), a cura de Camila Zapponi, o *La educación de las hijas* (2010), traduïda per Cristina López González i prologada per la filòsofa Amelia Valcárcel. El 2011 Íñigo Jáuregui, Cristina Suárez i Anne-Marie Lecouté van retraduir *Maria*, publicada conjuntament amb *Mathilda*, obra de Mary Shelley. Algunes de les traduccions al castellà van acompanyades de paratextos, com els pròlegs de les traduccions de *A Vindication* d'Isabel Burdiel (1994), Sheila Rowbotham (2014) i Nuria Varela (2020).

El 2004 es traduïa per primera vegada al gallec *Vindicación dos dereitos da muller*, en una acurada edició de la nova col·lecció «As Letras das Mulleres», que promogueren la Xunta de Galicia i l'editorial Sotelo Blanco. La traducció va anar a càrrec de Maria Jesús González Fernández, acompanyada d'una rigorosa introducció de Maria Jesús Lorenzo Modia, que presenta la vida i obra de l'autora i en repassa breument la recepció a l'Estat espanyol. Sobre la recepció de Wollstonecraft a Galícia, en destaquen dos articles pioners publicats al principi dels noranta a *Andaina. Revista Galega de Pensamento Feminista*: del 1992, «200 anos dun libro pionero: *Vindicación dos dereitos de la muller*», de María Vai, i del 1994 «A construción social do feminino en Mary Wollstonecraft», de Rosa Cobo.

5. La recepció i les traduccions al català

El referent més directe de Mary Wollstonecraft, durant els anys seixanta i setanta, fou el títol, deutor del clàssic *A vindication*, de la revista feminista *Vindicación Feminista* (1976-1979), una de les més rellevants de l'època, nascuda en el marc del Col·lectiu Feminista de Barcelona (Larumbe 2009; Godayol 2020: 125-130).¹ La «V», signe de victòria i primera lletra del títol, marcà el disseny de la portada, concebuda per Toni Miserasch. Inspirada en revistes estrangeres, com *Ms*, dels Estats Units, o *Spare Rib*, del Regne Unit, *Vindicación Feminista* fou una empresa ideada per l'advocada Lidia Falcón, conjuntament amb la periodista Carmen Alcalde. Es constituí com una societat anònima amb el nom d'Ediciones de Feminismo S.A., de la qual també sorgí la breu col·lecció «Feminismo» (1977-1979). Publicà trenta números en dos anys (regulars fins al número 25, del juliol de 1978, i, els altres, discontinus). Hi col·laboraren escriptors i periodistes de diversos àmbits, d'arreu de l'Estat, com Cristina Alberdi, Pilar Aymerich, Ana Becciu, Chus Borrell, Colita, Laura Freixas, Juana Gallego, Rosa Montero, Amparo Moreno, Magda Oranich, Marta Pessarrodona, Empar Pineda, Núria Pompeia, Maria Josep Ragué, Montserrat Roig, Victòria Sau, Victoria Sendón, Leonor Taboada i Maruja Torres. Com els llibres i la premsa, va patir la persecució censora postfranquista amb Llei de premsa i impremta del 1966, la Llei Fraga, que encara era vigent. Finalment, les qüestions financeres precipitaren el final de la revista, com explicava Lidia Falcón a l'editorial del número 28, del juliol de 1979: «Puede que, dentro de unos años, el mundo de las mujeres necesite una revista como VINDICACIÓN y que ésta resurja con más causa. Puede que, después de este número, el país y las mujeres hayan logrado una mayor sensibilización sobre la imprescindible información revolucionaria feminista».

El 1999 els pedagogs i professors de la Universitat de Vic Núria Simó i Joan Soler publicaren el primer article acadèmic en català dedicat a l'autora anglesa: «Mary Wollstonecraft (1759-1797): la lluita pels drets i la igualtat de la dona a través de l'educació». El capítol forma part del volum *Pedagogia amb veu de*

1. L'Arxiu Nacional de Catalunya acull el fons de Lidia Falcón i el fons del Partido Feminista – Club Vindicación Feminista, els quals contenen documentació dels projectes feministes que Falcón promogué.

dones, a cura de Pilar Heras i Conrad Vilanou. Simó i Soler situen les aportacions de Wollstonecraft com «els primers antecedents del feminisme educatiu que reclamarà el dret a l'educació i al treball femení per superar la manca de preparació i assolir la independència econòmica» (1999: 14-15). Simó i Soler repassen l'educació de la dona en la tradició pedagògica europea, des de Fenelon, Locke, Rousseau i Condorcet fins a les propostes educatives de Wollstonecraft, que, en la línia del debat cultural endegat a Anglaterra durant el segle XVIII sobre l'educació com a eina de reforma social, propugnen revisar i ampliar la igualtat d'oportunitats en l'educació de les dones.

El 2007 Pilar Godayol, a *Moments femenins de la humanitat* dedicava un capítol a l'escriptora i a *A vindication*: «Mary Wollstonecraft i el primer manifest feminista (1759-1797)». El llibre evoca quinze dones de la història antiga i moderna occidental que van gosar fer un pas endavant en la cultura. *A vindication* es presenta com «una declaració d'independència feminista que aplica la idea dels drets humans i de la reforma democràtica a la situació de les dones» (2007: 63). Quatre anys després, el 2011, a *Viatgeres i escriptores*, Godayol també consagrava una de les deu biografies breus a Wollstonecraft i a *Letters written during a short residence in Sweden, Norway and Denmark*: «Mary Wollstonecraft (1759-1797) i les terres feréstegues d'Escandinàvia». Godayol afirma que aquesta obra demostra la capacitat de Wollstonecraft per transformar una aventura prosaica en una revelació poètica d'harmonia extravagant i destaca que l'autora ens posa a l'abast detalls microscòpics de la societat, la política i les persones, i dedica una atenció especial a les qüestions referides a les dones i els seus drets escassos (2007: 69-70).

El 2005, a «La crítica literària feminista a Catalunya en els darrers trenta anys», Francesca Bartrina feia notar que *A vindication* encara «no [la] tenim traduïda al català» (2005: 94). El 2010, finalment arribava la primera obra de Mary Wollstonecraft traduïda: *Cartes sobre Suècia, Noruega i Dinamarca*, en versió d'Òscar Sabata i Teixidó per a la col·lecció «Grans Idees» (núm. 6), de l'editorial valenciana Tres i Quatre (Cortés 2014). Encara que formalitzada el 1974, un any després de la primera edició dels Premis Octubre, l'editorial Tres i Quatre fou fundada, paral·lelament a la llibreria que porta el mateix nom, per Eliseu Climent i Rosa Raga, amb la col·laboració, entre altres, de Joan Fuster. Actualment dirigida per Laia Climent Raga, Tres i Quatre ha jugat i juga un paper clau en la promoció cultural catalana des del País Valencià. Té uns mil títols distribuïts en unes quaranta col·leccions. «Grans Idees» integra vuit títols, publicats entre el 2008 i el 2011.

Cartes sobre Suècia, Noruega i Dinamarca, traducció única de Sabata i Teixidó, que exerceix de professor d'anglès d'institut, té una introducció del traductor, en la qual es presenta breument la vida de Wollstonecraft i el llibre traduït. En la línia dels estudis de traducció feministes que propugnen visibilitzar el que és femení en els paratextos i fer servir el llenguatge inclusiu en el text mateix (Castro i Ergun 2017; Godayol 2019; Flotow i Kamal 2020), la traducció de Sabata i Teixidó presenta aquestes característiques.

Com ell mateix justifica, hi ha una vintena de notes del traductor. Les notes sovint expliquen gestos o personatges històrics inclosos (o no) en el text (tots són masculins, com ara Gustau III de Suècia, Jonathan Swift, Edward Young, Benja-

min Franklin i Maximilien de Robespierre), es refereixen a traduccions catalanes d'obres esmentades en l'original (per exemple, les versions de Salvador Oliva d'*El somni d'una nit d'estiu*, *Macbeth* i *El rei Lear*, de William Shakespeare; o la de Josep Maria Boix i Selva d'*El paradís perdut*, de John Milton). En relació amb la perspectiva de gènere, en els paratextos del traductor hi sorprenen dues qüestions: a la introducció del llibre, que no es contextualitza l'autora en la història del pensament feminista, atesa la seva influència i mestratge; i, a les notes, que no hi ha referents històrics ni literaris femenins, així que no connecta Wollstonecraft amb altres pensadores anteriors o posteriors. D'altra banda, tot i que el text de Mary Wollstonecraft són unes memòries en format epistolar i, per tant, escrites en primera persona del singular femení, el traductor fa ús d'alguns masculins genèrics, com ara quan l'autora es refereix a si mateixa com «el petit heroi de cada història» (p. 19) o quan «author», referint-se a Wollstonecraft, es tradueix per «autor» i no «autora». En suma, encara que la presència del traductor en el text d'arribada és discreta, s'hi observa la seva mirada androcèntricament selectiva, com si Wollstonecraft no formés part d'una genealogia literària femenina i feminista. En definitiva, per dir-ho en paraules de Maria-Mercè Marçal, com si fos una dona «per mostra», «coartada», aquella que algú ha anomenat «home *honoris causa*» (2004: 135).

Dos cents vint-i-dos anys després de l'original, el 2014, apareixia en català l'obra en majúscules del feminisme il·lustrat, *Vindicació dels drets de la dona*, amb una traducció i un prefaci de Joan Josep Mussarra Roca. La publicava el segell editorial gironí L'Art de la Memòria Edicions. *Vindicació* obria el catàleg de la col·lecció «L'Art de la Memòria», conjuntament amb les traduccions *De la influència de les passions en la felicitat dels individus i de les nacions* (2014), de Madame de Staël; i *Crònica de la cabana* (2014), de Kamo no Chōmei, traduïdes per Yolanda Llubes Pons i Mònica Miró Vinaixa, i per Jordi Mas López, respectivament. Entre els objectius presentats a la pàgina web de l'Art de la Memòria Edicions, hi consta «Participació en les polítiques de gènere: contingut catàleg, autores i òrgan de direcció»,² principis que fan visible l'aposta del segell per la igualtat de gènere i per construir un cànon literari equitatiu.

Professor del departament de Traducció i Ciències del Llenguatge de la Universitat Pompeu Fabra, Joan Josep Mussarra Roca és autor d'articles sobre Èsquil, Eurípides i Sèneca, i del llibre *Gods in Euripides* (2015). També ha traduït més d'una trentena d'obres al castellà d'autors de còmics i de literatura fantàstica i d'aventures, com Marcus Blake, David Chandler, Margaret Dilloway, Dmitry Glukhovsky, Robert Jordan, Steve Perry o Philip Reeve. *Vindicació dels drets de la dona* és la seva única traducció al català. Mussarra Roca és activament present a la traducció amb un prefaci i les notes. Al prefaci introdueix molt breument l'autora i l'obra. Repassa la trajectòria i se centra en *Vindicació*, «un llibre protofeminista», però «que s'emmarca en una crítica més general de les societats europees del seu temps» (2014: 8). Afegeix que alliberar la dona de la submissió

2. Vegeu L'art de la memòria edicions: <<http://lartdelamemoriaedicions.com>> [Consulta: 18/04/2021].

a l'home és necessari, «no solament per les dones mateixes, sinó també per establir una societat lliure igualitària per a tothom» (2014: 8). També es fixa en la connexió entre les preguntes que es formula Wollstonecraft i les de les activistes de la segona onada feminista dels anys seixanta: «el paper de la dona dins de la família, la importància de l'educació per construir una societat igualitària, l'arrelament de les desigualtats en els costums de cada dia» (2014: 11). Finalment, assevera que no podem llegir *Vindicació dels drets de la dona* «com si fos un llibre del nostre segle», però sí que podem «dialogar-hi des de la llunyania, i trobar-hi orientacions per a moltes qüestions que encara ens assetgen» (2014: 11).

El llibre conté gairebé un centenar de notes del traductor, majoritàriament sobre referències històriques i literàries. Mussarra Roca inclou algunes explicacions sobre personatges femenins esmentats, com «Pandora, la primera dona, que va dur al nostre món totes les desgràcies tancades dins d'una gerra» (2014: 26, nota 7); «Eva, la primera dona» (2014: 40, nota 17); «Héloïse d'Argenteuil, més coneguda en català com a Heloïsa, unida en matrimoni secret al filòsof francès Pierre Abélard [...]». És una de les primeres dones de lletres de l'occident cristià» (2014: 252, nota 129); «Lucrècia, personatge probablement llegendari de la història de Roma, esposa de Tarquí el Superb» (2014: 270, nota 139); «Rebeca, l'esposa d'Isaac» (2014: 305, nota 152), «Gera / Juno, deessa grecollatina del matrimoni, sovint irada amb el seu espòs Zeus / Júpiter» (2014: 343, nota 163), i «Marie Thérèse le Vasseur (1721-1801), companya de Rousseau» (2014: 353, nota 166). No explicita les referències bibliogràfiques completes de les obres citades més rellevants ni els seus traductors, com feia Sabata i Teixidó. En suma, els paratextos de Mussarra Roca presenten Mary Wollstonecraft com una mare vertical del feminisme modern i, *Vindicació*, com un dels seus textos en majúscules. Tampoc no oblida que l'autora forma part d'un llinatge cultural femení de fa segles.

6. Coda: «a la recerca i captura de les “mares” literàries escamotejades»

Hem d'anar, doncs, a la recerca i captura de les «mares» literàries escamotejades, perquè, tal com diu Virginia Woolf dels escriptors homes, podem aprendre —literàriament parlant— sense dubte habilitats i trucs d'ofici, algun consell útil, però res d'allò essencial, res d'allò que constitueix la carn i la sang de l'obra literària. Ni un bri d'aquella força que prové d'un vigorós empelt personal en un corrent col·lectiu que travessa els segles. (Marçal 2004: 142)

A «Meditacions sobre la fúria», conferència impartida el 1993 a la Universitat d'Estiu de Gandia, amb el lema «Fi de segle. Incerteses davant el nou mil·lenni», l'escriptora feminista Maria-Mercè Marçal reflexionava sobre la dona i l'escriptura, la necessitat d'establir vincles amb autores de tots els temps, d'aquí i de fora, i la importància de «xuclar-les» totes, pel bé d'una genealogia feminista catalana. Com en molts dels seus assaigs, Marçal recorria a Virginia Woolf i al seu llibre de capçalera, *Una cambra pròpia*, i explicava que, dels escriptors, se'n

poden aprendre «habilitats i trucs d'ofici» i «algun consell útil», però «res d'allò essencial», perquè la força de les escriptores rau en el seu «vigorós empelt personal en un corrent col·lectiu que travessa els segles». Aquest corrent ha estat invisibilitzat durant centúries per un cànon volgutament androcèntric, que només admet la dona «excepcional». Tot i això, malgrat que no podem abaixar mai la guàrdia, Marçal mirava el futur amb esperança, perquè, d'ençà dels anys setanta, s'han plantejat qüestions tan rellevants com «la crítica al patriarcat», «la reconstrucció de la història de les dones», «la investigació de l'entorn femení» o «el rescat d'autores i textos de l'oblit» (2004: 141).

En terres catalanes, podem destacar quatre períodes en la recepció d'autores i textos feministes des de la darrerria de la dictadura franquista fins a la segona dècada del segle XXI. Primer, l'adveniment reivindicatiu dels anys seixanta i setanta, que coincideix amb un moment de bonança i *boom* editorial. Hi irrompen algunes traduccions d'assaig feminista en majúscules, amb títols com *La mística de la feminitat* (1965), de Betty Friedan, i *El segon sexe* (1968), de Simone de Beauvoir. Així i tot, es tradueix força al castellà en col·leccions i editorials diverses, a causa, sobretot, de la diglòssia lingüística que pateix la societat que surt de dues dècades d'opressió cultural. Segon, el compromís i la militància dels vuitanta i principi dels noranta, que respon a la voluntat persistent de persones i col·lectius feministes de continuar excavant per recuperar noms i obres desateses pel cànon dominant. Fruit de les reivindicacions polítiques, socials i culturals del moment i de les ganes de difondre la producció intel·lectual feminista (corrents, autores i obres) d'aquí i de fora, destaca el naixement a Barcelona de laSal, edicions de les dones (1978-1990), projecte editorial col·lectiu pioner, voluntarista i cosmopolita, que publica durant més d'una dècada regularment gràcies a l'esforç personal i professional d'un grup d'intel·lectuals feministes que volen recuperar el temps perdut i «normalitzar» el feminisme català. Tercer, el desert de l'última dècada del segle XX, durant el qual, tret dels títols de la col·lecció «Espai de Dones», s'importen pocs textos d'autores estrangeres, fruit d'una crisi editorial i d'un feminisme menys activista i més acadèmic. Quart i últim, el recent *boom* literari feminista del segle XXI, especialment a la segona dècada, fruit de la renovada militància del moviment feminista transnacional, que torna a sortir al carrer com als anys seixanta i setanta, fet que esperona la producció de títols d'autores de diferents escoles.

En aquest context d'eclosió literària feminista del nou segle, es tradueix per primera vegada en català Mary Wollstonecraft, al costat d'altres clàssiques i clàssics com Marie de Gournay, Madame de Staël i John Stuart Mill. Es tradueixen en un moment en què el mercat editorial català vol posar a l'abast del públic lector més textos fonamentals del moviment. A propòsit de la recepció de la literatura feminista estrangera a l'Estat espanyol durant els anys setanta, que majoritàriament fou d'autores contemporànies, la filòsofa Celia Amorós afirma que es va produir «a través del filtro selectivo de nuestras propias transformaciones sociales y expectativas de la última etapa de la dictadura» (2009: 192-193). Les condicions històriques, polítiques i socials d'un moment específic determinen la tria dels textos dels agents editorials i ideològics (en aquest cas, del movi-

ment feminista), com molt bé ens recorda el famós llibre *Translation, rewriting and the manipulation of literary fame* (1992), d'André Lefevere.

En suma, Mary Wollstonecraft arriba tardanament a Catalunya, perquè, en el postfranquisme, quan s'esdevé el primer auge editorial feminista català, aviat es disposa de la versió castellana de l'editorial Debate i, d'altra banda, es prioritza traduir les principals tendències feministes sorgides a Occident a partir dels cinquanta, com el feminisme de la igualtat de Betty Friedan, el feminisme existencialista de Simone de Beauvoir o el feminisme marxista de Juliet Mitchell. Tenint en compte que la tradició feminista, com altres tradicions, sovint s'ha recuperat a batzegades, Mary Wollstonecraft es tradueix al català en un nou moment d'apogeu ideològic i editorial, durant el qual la importació de literatura estrangera torna a esdevenir clau per als objectius polítics, socials i culturals de la lluita feminista. Al costat d'autores contemporànies anostrades com Rosi Braidoti, Judith Butler, Donna Haraway, Joan Wallach Scott o Rebecca Solnit, les clàssiques aporten saba i caràcter tant a l'ideari com als programes vitals de les dones nascudes en el canvi de segle. Són l'eix vertebrador de la genealogia femenina de la cultura, al voltant del qual tot pren sentit i coherència.

Referències bibliogràfiques

- AMORÓS, Celia; COBO, Rosa (2020 [2005]). «Feminismo e ilustración». A: AMORÓS, Celia; MIGUEL, Ana de (eds.). *Teoría feminista. De la Ilustración al Segundo sexo*. Madrid: Minerva, p. 93-144.
- BACARDÍ, Montserrat; GODAYOL, Pilar (2014). «Catalan women translators: an introductory overview». *The Translator*, 20(2), p. 144-161.
- (2016). «Four-Fold subalterns: Catalan, women, translators and theorists». *Journal of Iberian and Latin American Studies*, 22(3), p. 215-227.
- BANDIA, Paul F. (2006). «The impact of Postmodern discourse on the history of translation». A: BASTIN, Georges; BANDIA, Paul (eds.). *Charting the future of translation history*. Ottawa: University of Ottawa, p. 45-88.
- BARTRINA, Francesca (2005). «La crítica literària feminista a Catalunya en els darrers trenta anys». *Literatures*, 3, p. 89-102.
- BURDIEL, Isabel (1994). «Introducción». A: WOLLSTONECRAFT, Mary. *Vindicación de los derechos de la mujer*. Traducció de Carmen Martínez Gimeno. Madrid: Cátedra.
- CASTRO, Olga; ERGUN, Emek (eds.) (2017). *Feminist translation studies. Local and transnational perspectives*. Nova York; Londres: Routledge.
- CORTÉS, Santi (2014). *El compromís amb la cultura. La història de Tres i Quatre*. València: Tres i Quatre.
- FLOTOW, Luise von (1997). *Translation and gender. Translating in the «Era of Feminism»*. Manchester: St. Jerome.
- FLOTOW, Luise von; FARAHZAD, Farzaneh (eds.) (2017). *Translating women. Different voices and new horizons*. Nova York; Londres: Routledge.
- FLOTOW, Luise von; KAMAL, Hala (eds.) (2020). *The Routledge Handbook of translation, feminism and gender*. Nova York; Londres: Routledge.
- GODAYOL, Pilar (2000). *Espais de frontera. Gènere i traducció*. Vic: Eumo.
- (2007). «Mary Wollstonecraft i el primer manifest feminista (1759-1797)». A: *Moments femenins de la humanitat*. Barcelona: Mina, p. 63-76.

- (2011 [2018]). «Mary Wollstonecraft (1759-1797) i les terres feréstegues d'Escandinàvia». A: *Viatgeres i escriptores: deu perfils*. Vic: Eumo, p. 63-81.
- (2016). *Tres escriptores censurades. Simone de Beauvoir, Betty Friedan & Mary McCarthy*. Lleida: Punctum.
- (2018). «Feminist translation». A: WYKE, Ben van; WASHBOURNE, Kelly (eds.). *Routledge handbook of Spanish translation studies*. Nova York; Londres: Routledge, p. 468-481.
- (2020). *Feminismes i traducció (1965-1990)*. Lleida: Punctum.
- GODAYOL, Pilar; TARONNA, Annarita (eds.) (2018). *Foreign women authors under fascism and francoism. Gender, translation and censorship*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- GODWIN, William (1987 [1798]). *Memoirs of the author of A Vindication of the rights of Woman*. Londres: Penguin.
- HOLMES, Richard (1985). *Footsteps. Adventures of a Romantic biographer*. Londres: Hodder & Stoughton.
- (1987). «Introduction». A: WOLLSTONECRAFT, Mary; GODWIN, William. *A short residence in Sweden, Norway & Denmark. Memoirs of the author of The rights of woman*. Londres: Penguin Books, p. 9-55.
- JOHNSON, Nancy E.; KEEN, Paul (eds.) (2020). *Mary Wollstonecraft in Context*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KAPLAN, Cora (1986). «Wild nights. Pleasure/sexuality/feminism». A: *Sea changes. Culture and feminism*. Londres: Verso, p. 31-56.
- LARUMBE, María Ángeles (2009). *Vindicación Feminista. Una voz colectiva, una historia propia. Antología facsímil de textos (1976-1979)*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza.
- LORENZO-MODIA, María Jesús (2004). «Introducción». A: WOLLSTONECRAFT, Mary. *Vindicación dos dereitos da muller*. Traducció de María Jesús González Fernández. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco, p. 13-50.
- MARÇAL, Maria-Mercè (2004). *Sota el signe del drac. Proses 1985-1997*. Edició de Mercè Ibarz. Barcelona: Proa.
- MOLINA PETIT, Cristina (2018 [1994]). *Dialéctica feminista de la Ilustración*. València: Tirant Humanidades.
- MUNDAY, Jeremy (2014). «Using primary sources to produce a microhistory of translation and translators: theoretical and methodological concerns». *The Translator*, 20(1), p. 64-80.
- MUSSARRA ROCA, Joan Josep (2014). «Prefaci». A: Mary WOLLSTONECRAFT. *Vindicació dels drets de la dona*. Girona: L'Art de la Memòria, p. 5-11.
- RADCLIFFE, Mary Anne (2020 [1799]). *The female advocate; or, an attempt to recover the rights of women from male usurpation*. Londres: Good Press.
- SABATA I TEIXIDÓ, Òscar (2010). «Introducció». A: WOLLSTONECRAFT, Mary. *Cartes sobre Suècia, Noruega i Dinamarca*. Barcelona: Tres i Quatre, p. 9-15.
- SÁNCHEZ, Lola (2015). «La traducción: un espacio de negociación, resistencia o ruptura de significados sociales de género». A: SALETTI CUESTA, Lorena (ed.). *Traslaciones en los estudios feministas*. Málaga: Perséfone, p. 55-80.
- SANTAEMILIA, José (coord.) (2020). *Feminismo(s) y/en traducción = Feminism(s) and/in Translation*. Granada: Comares.
- SIMÓ, Núria; SOLER, Joan (1999). «Mary Wollstonecraft (1759-1797): la lluita pels drets i la igualtat de la dona a través de l'educació». A: HERAS, Pilar; VILANOU, Conrad. *Pedagogia amb veu de dones*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 13-28.

- SHOWALTER, Elaine (2001). *Inventing herself. Claiming a feminist intellectual heritage*. Londres: Picador.
- TAYLOR, Barbara (2003). *Mary Wollstonecraft and the feminist imagination*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TOMALIN, Claire (1992 [1974]). *Mary Wollstonecraft. The outstanding biography of a brilliant and radical woman*. Londres: Penguin.
- VIDAL CLARAMONTE, África (2018). *La traducción y la(s) historia(s)*. Granada: Comares.
- WOOLF, Virginia (1932). *The uncommon Reader. Second series*. Londres: The Hogarth Press.
- WOLLSTONECRAFT, Mary (1792). *A Vindication of the rights of woman with structures on political and moral subjects*. Londres: Joseph Johnson.
- (1977). *Vindicación de los derechos de la mujer*. Traducció de Charo Ema i Mercedes Barat. Madrid: Debate.
- (1994). *Vindicación de los derechos de la mujer*. Traducció de Carmen Martínez Gimeno. Madrid: Cátedra; Instituto de la Mujer.
- (2004). *Vindicación dos dereitos da muller*. Traducció de María Jesús González Fernández. Presentació de María Jesús Lorenzo-Modia. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- (2003). *Cartas escritas durante una corta estancia en Suecia, Noruega y Dinamarca*. Traducció de Camila Zapponi. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- (2005). *Vindicación de los derechos de la mujer*. Traducció de Marta Lois González. Madrid: Istmo.
- (2010). *Cartes sobre Suècia, Noruega i Dinamarca*. Traducció i introducció d'Òscar Sabata i Teixidó. Barcelona: Tres i Quatre.
- (2014). *Vindicació dels drets de les dona*. Traducció i prefaci de Joan Josep Mussarra Roca. Girona: L'Art de la Memòria.

